

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО КЛАСУ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

У статті розглядаються особливості формування політичного класу в країнах Центральної Азії; висвітлено такі проблеми цього регіону, як клановість, відродження культурно-історичних традицій, вплив релігії на суспільний розвиток.

T.Lyashenko. Features of political class forming in the countries of Central Asia. *In the article the features of forming of political class in the countries of Central Asia are examined; such problems of this region, as klanovost, revival of cultural and historical traditions, influence of religion on community development are reflected.*

Дискусія щодо формування й становлення політичного класу та політичної еліти на пострадянському просторі триває протягом усього існування новоутворених держав. Актуальності це питання не втрачає не лише «завдяки» цікавим, а іноді навіть драматичним подіям у цих країнах. Реальність сучасного світу є такою, що дедалі більша кількість людей безпосередньо чи опосередковано втягується в політичний процес або тією чи іншою мірою впливає на нього, і країни, що стали на шлях системної трансформації, тут не є винятком. Звідси виникає питання у кількісному та змістовному наповненні політичного класу взагалі.

Не відкидаючи ролі тієї значної кількості людей, що мають певний вплив на політичне життя країни, необхідно зазначити, що цей вплив обмежується їхньою компетенцією у конкретній сфері або суто територіально. За визначенням Моска, вони становлять «другу страту». Отже, будемо вважати політичним класом найвищий шар політичної системи. «Політичний клас, правляча еліта являють собою вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосередили в своїх руках реальну владу в основних сферах життєдіяльності держави»¹.

Виходячи з цього визначення спробуємо проаналізувати наявність політичного класу в країнах Центральної Азії та дати його основні характеристики. Насамперед слід зазначити, що чисельність політичної еліти або політичного класу залежить не лише від розмірів країни, але й від ступеня її демократичності. Чим демократичнішою є держава, тим більшою є кількість людей, що

знаходяться на найвищому щаблі влади. І навпаки. Наприклад, французький «політичний клас» оцінюється на 1990 р. мінімально у 3 тис. осіб, хоча різноманітні європейські довідники «Хто є хто?» визначають «видимі еліти» Франції приблизно у 20 тис. осіб. У США кількість осіб, що очолює головні заклади, організації та політичні рухи налічує 10 тис. осіб².

Країни центральноазійського регіону і на сьогодні залишаються суперпрезидентськими державами, хоча останнім часом у них відбулися суттєві політичні реформи, спрямовані на підвищення ролі парламенту. Тобто президент фактично є єдиним уособленням влади. Чи може за таких умов відбуватися формування політичного класу та еліти? На нашу думку, досить важко говорити про існування політичного класу в Туркменістані, де на верхівці владної піраміди залишається одна особа — теперішній президент Гурбангули Бердимухаммедов. Щодо інших країн Центральної Азії, то наявність у них політичної еліти та політичного класу сумнівів не викликає. Як зазначає казахстанський дослідник Р.Кадиржанов: «Яким би значним не був політичний лідер, одному йому не під силу здійснення таких грандіозних завдань, як реформування та консолідація транзитного посткомуністичного суспільства. Лідер потребує підтримки політичної еліти, яка також є важливим фактором консолідації політичної системи...»³.

Отже, функціонування інституту президентства як основного суб'єкта соціально-політичних перетворень у країні неможливе без підтримки еліти. «Еліти, натомість, спираючись на міць державного апарату в країні, в якій відсутні необхідні передумови ліберально-демократичних та ринкових реформ, беруть на себе ініціативу їх проведення. В нових незалежних державах існує, таким чином, тісний взаємозв'язок між інститутом президентства та елітами»⁴.

Ще за радянських часів (у 1990–1991 рр.) у всіх національних республіках колишнього СРСР, окрім Білорусі, була введена посада президента, яка не відміняла, проте, партійного керівництва. Надалі, коли республіки здобули незалежність, президентське правління, закономірно, стало зміцнюватися.

Становлення президентської форми правління в нових незалежних державах має спільні риси, які зумовлені як їхнім спільним радянським минулим, так і схожістю соціально-політичного розвитку після здобуття суверенітету. Однією з таких рис є наділення президента великими владними повноваженнями, що є харак-

терним як для держав з президентською формою правління, так і для держав зі змішаною формою правління.

Є низка передумов політичного, економічного та соціального характеру, що сприяли формуванню президентського правління, тобто жорсткої централізованої системи влади в центрі й на місцях на чолі з президентом у нових незалежних державах. Ці передумови пов'язані з «відсутністю необхідних умов, що дозволили іншим країнам здійснити реформи, які завершилися створенням ринкової економіки та демократії. В цих країнах ринок та демократія стали закономірним підсумком історичного розвитку всього суспільства, результатом зусиль усіх соціальних сил»⁵.

Хоча центральноазійський регіон має багато спільного, роки незалежності продемонстрували, що розвиток Казахстану, Туркменистану, Узбекистану, Киргизстану та Таджикистану йшов різними шляхами, кожна з країн набула свого обличчя, накопичивши величезний досвід в економічному будівництві та прийнятті політичних рішень. Але у формуванні політичного класу ці країни мають спільні ознаки, які можна узагальнити.

Насамперед, це особливості розвитку країн пострадянського простору, в цьому випадку — центральноазійського регіону. Вони зумовлені, в першу чергу, менталітетом відповідних соціумів, їх культурно-історичними традиціями, релігійними віруваннями тощо. В пострадянський період у регіоні відбувається зміна політичної культури населення: поряд з просуванням в бік громадянської культури одночасно спостерігається й зворотний рух у бік патріархалізації політичної культури. Оскільки становлення політичного класу пов'язане з підвищенням політичної активності населення, то тенденція патріархалізації політичної культури породжує значні труднощі для його формування.

По-друге, для країн пострадянського простору досить характерним явищем стала широка участь колишніх партійних лідерів не тільки в діяльності органів влади, а й в отриманні високих керівних посад. Можна послатися на приклади приходу до влади Л.Кравчука в Україні, Н.Назарбаєва в Казахстані, І. Каримова в Узбекистані, А.Акаєва в Киргизстані. Особливим видається випадок, коли колишній комуністичний лідер Туркменистану С.Ніязов сформував державу з практично одноосібним монархічним правлінням, коли культ особи президента відіграв роль державної ідеології.

Тобто, ще за радянських часів у Центральній Азії відбувався процес формування національних політичних еліт. Особливість

їх у тому, що, з одного боку, вони здобули радянську освіту і достатньо високий рівень професійної кваліфікації. З іншого, ці люди зберігали найбільш характерні риси національного виховання, а також традиції та звичаї свого народу, що стимулювало процес формування у них національної самосвідомості.

Про комуністичну спадковість сучасної казахстанської еліти опосередковано пише й біограф президента Н.Назарбаєва Г.Толмачов: «Залишимо осторонь особисті якості президента — непересічність, талант тощо. Хто підняв Нурсултана Абишевича на пікову висоту держави? Я відповів собі: комуністична партія. Та сама партія, від якої сьогодні в Казахстані залишилися жалюгідні рештки»⁶.

Таким чином, сьгоднішні національні політичні еліти володіли досить великою владою і в радянський період. У партійно-державній номенклатурі, яка існувала в СРСР, вищі ієрархічні структури зажди мали абсолютну владу над нижчими. Тим не менш, вона не була здатною відмінити азіатські традиції суспільних відносин, а лише породила деякі нові специфічні риси, прикрасила ці відносини псевдodemократичними атрибутами. Другі секретарі ЦК компартій союзних республік (фактично контролери з центру) — росіяни за національністю — далеко не завжди були здатними розібратися у складних стосунках місцевої влади та її внутрішній політиці. І тим паче вони не могли щось змінити в усталених традиціях. Вищі національні еліти, як правило, зберігали абсолютну владу в межах своїх республік та майстерно імітували повну підлеглість Москві.

Еліти радянського Сходу завжди прагнули більшої самостійності та поступово набували її. Як відмічає Д.Фурман, за умови «безмежної відданості Москві та Л.Брежневу республіканська влада фактично вже отримала «часткову незалежність». Ш.Рашидов, Г.Алієв, Д.Кунаєв та інші були вже не московськими «намісниками» та генерал-губернаторами, а скоріш царьками «васальних держав», що вже набирали силу. М.Горбачов, який спробував зруйнувати сформовану систему реальної внутрішньої незалежності цих республік, призначивши в Казахстан росіянина Г.Кольбіна, зіткнувся з непо корою, що доводила, як далеко вже зайшли ці, спочатку непомітні, процеси»⁷.

По-третє, на формування правлячої еліти усіх держав Центральної Азії суттєво впливають родоплемінні та місницькі зв'язки та відносини. У формуванні державно-партійного апарату Узбе-

кистану та Таджикистану з характерною для них осідлою традиційною культурою більшу роль відіграють місницькі зв'язки. Що стосується Казахстану, Киргизстану та Туркменистану, в яких традиційна культура корінних народів мала кочовий характер, то тут на передній план виходять родоплемінні зв'язки.

У Центральній Азії завжди діяли вертикальні відносини «патронажу», існування та процвітання еліт безпосередньо залежало від того, наскільки близько вони підійшли до ключових позицій у системі розподілу. Ретрадиціоналізація, яка зачепила тою чи іншою мірою усі держави Центральної Азії після розпаду СРСР, мала неоднозначні наслідки. «Укріплення кланових, сімейних, махаллінських (общинних, сусідських), земляцьких зв'язків було викликано не стільки пошуками ідентичності, скільки соціально-економічними причинами — вони підтримують великі родини, дають можливість підняти дітей за відсутності заробітків, згладити наслідки неминучої зміни ролевих функцій у сім'ї, пом'якшити надзвичайно тяжкий психологічний удар для чоловіків, що звикли годувати та забезпечувати своїх близьких. У той же час традиційні зв'язки означають суттєве зниження ролі особистості, домінування колективних цінностей та колективного здорового глузду, безумовне підкорення авторитету старших з їх великим, але іноді безнадійно застарілим життєвим досвідом»⁸.

У розгляді політичного класу у країнах Центральної Азії є ризик замінити це поняття виключно відносинами клановості, трайбалізму тощо. На нашу думку, політична еліта та політичний клас значно ширші за своєю суттю, ніж клан. Але стосунки всередині політичного класу відбуваються за ознаками трайбалізму.

У Туркменистані національної еліти як такої немає, а ті діячі, які за посадою могли б скласти еліту, не відіграють ніякої політичної ролі в політичному житті країни. Існують ахал-текінське, марійське, кизил-арватське, балканське (йомудське), чарджоузське (ерсарі), ташаузське угруповання (північні йомуди). В сьогоденних умовах говорити про існування будь-якої політичної або економічної еліти в Туркменистані навряд чи було б правильним. Усі більш-менш впливові угруповання пов'язані один з одним корупцією, кримінальними зв'язками. Привласнені ними статки в майбутньому можуть бути використані для повернення цих людей до влади, як поодинці, так і в різного роду союзах та блоках. До того ж туркменське суспільство диференційоване не лише за майновою, але й за родоплемінною ознакою. Представники усіх

племен, окрім ахал-текінців, висловлюють незадоволення тим, що їхні права порушуються і вони відчують дискримінацію. Можливо, що тепер почнеться період перегрупування сил у туркменському суспільстві за сімейно-племінним принципом. Саме за цим принципом останнім часом в туркменському суспільстві спостерігається помітне посилення відцентрових сил. Можливий і інший сценарій розвитку подій, коли візьмуть гору групові, корпоративні інтереси багатих кланів і нова еліта забуде про свою племінну і навіть національну належність та оформиться в єдиний впливовий владний клас, щоб взяти керівництво в свої руки і ніколи його не відпускати.

Структура політичної еліти Узбекистану значною мірою має клановий характер, що взагалі характерно для центральноазійського регіону. Ще за радянських часів у політичному житті Узбекистану основними гравцями та опонентами були численний ташкентський клан (який має ще дорадянську історію) та джизакський клан, який утворився та став впливовим під час правління сумнозвісного Шарафа Рашидова.

Міжкланове суперництво усередині правлячої еліти почалося ще в 30-х рр. У радянський період союзне керівництво шляхом кадрової політики встановило й підтримувало чіткий баланс кланових угруповань у партійно-державному апараті Узбекиської РСР. При цьому зміна партійного керівника республіки зазвичай супроводжувалася кадровими переміщеннями на користь певних кланів.

Клановий принцип розподілу влади тривалий час забезпечував політичну стабільність, але допускав можливість консолідації опозиційних до президента сил. Згодом він себе вичерпав. На думку експертів, в Узбекистані відбувається формування функціональних політичних угруповань, які мають значну фінансову базу, зовнішні контакти та внутрішню підтримку, контролюють наукову та освітню сфери. Одночасно в Узбекистані зберігаються властиві будь-якому мусульманському суспільству традиції патерналізму. Основний загальний населення країни усе ще зберігає віру в державу як систему справедливого розподілу соціальних благ і провідника на шляху до загального процвітання й добробуту. Багато в чому таке ставлення доповнюється ісламським трактуванням про державну владу як інститут, що покликаний виховувати народ, заохочуючи в ньому чесноти й караючи порок.

Іслам Каримов узяв курс на підтримання рівноваги між кланами, став проводити стратегічний курс на поступове зниження

впливу клановості на ситуацію в державі. Задля цього проводиться кадрова політика, яка передбачає ротацію державних чиновників, ціль якої — не дати їм набути міцних ділових знайомств, сумнівних обов'язків, кримінальних зв'язків. Як зазначає сам президент Узбекистану: «Коли на ґрунті родинного, територіального або етнічного принципу в державних або інших структурах формуються утворення (частіш за все неформальні), в основу яких покладені вузькогрупові інтереси, і саме ці інтереси висуваються на перший план — не на користь спільній справі, не на користь інтересам загальнодержавним, загальнонародним, коли заради досягнення своїх цілей подібні утворення намагаються просувати своїх членів в існуючій державній, владній та іншій ієрархії, тоді це стає небезпечним. Тоді треба говорити про місництво та клановість як про реальну загрозу стабільності та безпеки суспільства»⁹.

Тим не менш, політичний діяч в Узбекистані, який є відторгнутим елементом свого клану, не може розраховувати на політичну кар'єру. Явище клановості в Узбекистані усе ще відображає специфіку тривалого етапу національної самоідентифікації, формування узбецької нації. Наприклад, важливою причиною, через яку лідери опозиційних партій М.Соліх та А.Пулатов не змогли отримати будь-якої масової соціальної бази, полягає в тому, що вони, також як і деякі інші опозиціонери, ще до того, як посвятили себе політичці, через певні причини були позбавлені кланової підтримки. Таким чином, існуюча опозиція не являє собою реальну контреліту, здатну відтіснити правлячі кола від влади або хоча б робити на них помітний тиск.

Фактично в республіці зберігаються колишні радянські господарсько-управлінські відносини, які не сприяють яким-небудь серйозним змінам усередині правлячої еліти, за винятком кадрових переміщень.

У Таджикистані останнім часом помітна тенденція з боку влади, спрямована на формування нової, національно орієнтованої ідеології.

Як зазначає Х.Ідієв, «розпад основоположних форм організації життя таджицького суспільства у 90-ті роки поставив перед його інтелектуальною елітою необхідність пошуку шляхів конструювання зовсім іншої інституціональної структури суспільства, структури соціальності соціуму і вироблення відповідних методологічних парадигм у осмисленні перетворень, що відбуваються в суспільстві»¹⁰.

Еліти у Таджикистані формувалися здебільшого на регіональній основі. В цьому плані надзвичайно показовим є таджицький конфлікт 1990-х рр. Незважаючи на зміну ідеології або форми державності, еліти, їхній характер та форми їхньої боротьби за владу є невід'ємною складовою місцевого політичного та соціально-економічного життя та залишаються такими у найближчій перспективі. Таджикицький досвід показав, що жодна з політичних еліт не здатна на сьогодні ефективно та довготерміново керувати одноосібно. Окрім того, інтереси тієї або іншої правлячої еліти не завжди збігаються з загальнонаціональними та загальнодержавними інтересами. Лише баланс інтересів основних політичних угруповань, етносів та регіонів країни може дати в сумі гарантію захисту інтересів держави, її незалежності та спокою¹¹.

У цій країні багато чого зосереджено на особистості самого президента Емомалі Рахмона. На відміну від Казахстану та Узбекистану, де існують мінімально побудовані механізми розподілу влад, у Таджикистані немає сьогодні нічого подібного.

Зародження сучасної киргизької держави почалося понад 150 років тому. Уже тоді киргизький народ складався з багатьох родоплемінних утворень, що кочували всією територією Центральної Азії. Навіть сьогодні кожен киргиз може встановити свій родовід до першого коліна. На той час вже мала місце родоплемінна знать або, іншими словами, політична еліта киргизів як найбільш освічена та впливова частина місцевого населення. Їхні нащадки здобували освіту в російських містах й надалі склали політичну еліту киргизів уже наприкінці XIX — початку XX ст. Проте після революції 1917 року в Росії епоха киргизьких баїв та манапів завершилася як епоха політичного класу та політичної еліти того часу.

Під час формування радянської еліти киргизів основний упор був зроблений на вихованців інтернатів та дитбудинків, які зростали надто далекими від традиційного виховання. Поступово регіональний фактор втратив офіційний політичний вплив, хоча широко використовувався партійними лідерами республіки для зміцнення своїх позицій на місцях.

У пострадянський період ситуація почала кардинально змінюватися. Це був момент, коли вперше чітко проявилися такі поняття, як регіоналізм та клановість, що збереглися з давнини. Тоді виділилися дві її головні складові: Північ і Південь. Як довели наступні роки після незалежності Киргизстану, регіональне розмежування киргизького суспільства повністю збереглося,

незважаючи на багаторічний радянський вплив. Період правління Аскара Акаєва став особливо сприятливим часом для формування нової політичної еліти Киргизстану, яка була вибудована за кланово-сімейними принципами та об'єднувала в своїх рядах представників північних родів, які й склали її кістяк.

Сьогодні Південний регіон охоплює території Ошської, Джалал-Абадської та Баткенської областей, а Північний регіон включає до себе території Чуйської, Таласької, Іссик-Кульської та Наринської областей. Цей розподіл відбувся виключно географічно: два регіони виявилися розділеними важкопрохідними гірськими хребтами та масивами.

Навіть сьогодні Північ та Південь країни поєднує лише один сучасний автошлях Бішкек-Ош, який визнаний стратегічним і реконструюється на кошти міжнародних фінансових інститутів. Як наслідок, політичний та культурно-економічний зв'язок між Півднем та Північчю країни завжди був обмеженим. Ведення господарства, економічні та політичні відносини, а також менталітет мешканців Півдня формувалися навколо та під впливом Ферганської долини, а життя мешканців Півночі — залежало від Чуйської долини. Їхні звичаї різняться між собою до сьогодні. Іншою складовою політичної еліти сучасного Киргизстану є клановість, що виросла з регіоналізму, а, по суті, знаходиться над ним. Сьогодні клановість відіграє ключову роль у державному управлінні Киргизстану і у владі представлена в основному вихідцями з Півночі.

Говорячи про становлення сучасної політичної еліти Киргизстану, можна зробити два висновки. По-перше, в радянський період відбулася лише консервація родоплемінних відносин, які не лише відродилися, але й набули нового поштовху після проголошення незалежності Киргизстану. По-друге, формування сучасної політичної еліти Киргизстану все ще має ознаки особистої відданості, родоплемінної ідентичності та клановості.

Розгляд формування політичного класу Казахстану є цікавим з таких міркувань: по-перше, ряд дослідників вбачають у розвитку політичних систем України та Казахстану багато спільного, а по-друге, Казахстан є безперечним лідером центральноазійського регіону, стосунки з яким для України є надзвичайно важливими.

У Казахстані до 1960 рр. кланові, родоплемінні відносини мали місце та підтримувалися на рівні аулу та районів з переважачим кількісно казахським населенням, не охоплюючи більш

високі рівні держави. Тому казахи, обіймаючи високі партійно-адміністративні посади на рівні міста та вище, не були пов'язані між собою родоплемінними відносинами. Непоширенню кланових відносин на вищій державний рівень сприяло й те, що в Казахстані, як ні в одній іншій республіці, був сильним російський вплив.

Однією з головних причин підвищення конкурентоздатності казахів у той період слід вважати поступову зміну демографічної ситуації в Казахстані. Почали з'являтися різноманітні казахські еліти (наукова, управлінська, творча тощо). Їхня поява свідчила про зростання ролі казахського етносу загалом. А надалі вони сприяли зародженню головної еліти — політичної, яка поповнювалася вихідцями з інтелектуальної та творчої казахської інтелігенції.

Наслідком урбанізації стала як поява та розширення казахських еліт, так і поширення кланових відносин у містах. Ці два явища були тісно пов'язані між собою. На думку казахстанського дослідника Р.Кадиржанова, «родоплемінний характер зв'язків у казахській еліті підвищував її конкурентоздатність у суперництві з російською номенклатурою, оскільки забезпечував її членам групову підтримку, хоча на боці росіян була підтримка Москви»¹².

З кількісним зростанням та зміцненням казахстанської політичної еліти дедалі більшого значення у входженні до неї конкретної особи або обіймання суттєвої посади почала набувати жузова належність. «Чим вищий рівень номенклатурної системи Казахстану включався в кланові відносини, тим більш широка сфера кланової солідарності була необхідна для освоєння цього рівня. Якщо на рівні аулу або сільського району вирішальну роль відігравали родові зв'язки та відносини, то на вищому партійно-державному рівні номенклатурної системи працювали жузові зв'язки та відносини, а також міжжузове регулювання та узгодження»¹³.

Говорячи про кланові відносини в пострадянський період, можна зробити висновок, що хоча Казахстан почав реформування своєї соціально-політичної системи, проте ця традиційна сфера життя казахстанського суспільства в ході модернізації не лише не послабшала, але й посилилася. Кланові відносини як різновид патрон-клієнтних відносин почали охоплювати не лише сферу політики, але й економіку, культуру тощо.

У політичному житті спостерігалися дві тенденції — підвищення рівня та впливу казахів у правлячій еліті та зростання кланового фактора у відносинах всередині казахської частини еліти.

Падіння комуністичного режиму та різке послаблення російського впливу, з одного боку, зростання національної свідомості та набуття суверенітету, з іншого, сприяли посиленню клановості у формуванні та функціонуванні політичної еліти Казахстану.

Описуючи історичну еволюцію кланово-трайбалістської структури казахської політичної еліти в радянській та пострадянській періоди розвитку Казахстану, політолог Р.Кадиржанов пише, що, намагаючись регулювати міжжурові відносини в казахській правлячій еліті, союзний центр здійснював своєрідну ротацію кадрів, направляючи представника одного жузу першим секретарем обкому партії до області, що знаходилася на території іншого жузу. Як людина стороння, новий керівник області повинен був виступати в ролі арбітра та стороннього регулятора племінних та міжжурових відносин у цьому регіоні.

Проблема кланово-трайбалістських відносин у сучасному казахстанському суспільстві та її вплив на становлення сучасної державності, формування економічної системи сьогодні в центрі уваги багатьох вчених.

Професор А.Нисанбаєв зазначив з цього приводу, що «в умовах здійснення приватизації та формування національної державності у нас знову загострилася проблема трайбалізму як одного із видів внутрішньоетнічної дезінтеграції казахського етносу, гальма на шляхах консолідації всієї казахської нації як основного суб'єкта трансформації та розв'язання проблем соціальної модернізації казахстанського суспільства»¹⁴.

Однією з важливих функцій казахстанських лідерів завжди була арбітражна регуляція міжплемінних та міжжурових відносин. Як зазначає президент Н.Назарбаєв, «демократизація суспільного життя, певна самостійність регіонів почали використовуватись як важелі монопольного контролю над ресурсами місцевої еліти. Різноманітні форми родового протекціонізму, родових та територіальних лобі почасти проявляються у владних структурах, у фінансовій та комерційній сферах. Загалом родоплемінна ідеологія — це небезпечна форма внутрішньонаціональної дезінтеграції та дезорієнтації. Тому одним з лейтмотивів державної ідеології має стати подолання родових стереотипів»¹⁵.

Професор А.Нисамбаєв так описує регуляцію міжплемінних та міжжурових відносин в сучасному казахстанському суспільстві: «Одним із принципів функціонування влади в казахському суспільстві є установка на компроміс та політичне балансування.

Іншими словами, діяльність та суперництво різноманітних політичних угруповань за кадрову розстановку у вищому ешелоні державної влади, як правило, відбувається в атмосфері повної секретності через компромісне мислення самих суб'єктів влади, що, у свою чергу, підштовхує учасників політичного процесу до досягнення консенсусу або до підписання якоїсь «джентльменської угоди», яка чітко визначає правила поведінки кожного «гравця». Тому для того, щоб краще зрозуміти характер влади у Казахстані, спочатку необхідно вивчити традиційну політичну культуру казахів, ієрархію їхніх цінностей, політичні традиції та їхні ролі в житті сучасного Казахстану»¹⁶.

Таким чином, соціальна реальність перехідного періоду Казахстану «складається під впливом трьох різноспрямованих і в той же час взаємопов'язаних факторів: традиційної кланово-трайбалістської структури казахського етнічного соціуму; наслідки радянської соціально-політичної системи: нових реалій пострадянського розвитку республіки»¹⁷.

У зміні еліт важливим є також рівень ієрархії: чим він вищий, тим більш значним та вагомим для країни загалом може бути її оновлення. Нарешті, зміна політичних еліт можлива лише за наявності в країні контреліти, організованої опозиції. В перехідний період правляча еліта, як і вся соціальна реальність посткомуністичного суспільства, несе на собі риси перехідності, суперечливості. За своїми соціологічними характеристиками сьогодення еліта більше відповідає цілям реформ, ніж її радянська попередниця.

У той же час нова еліта наслідує старі номенклатурні засоби рекрутації кадрів, а у здійсненні реформ виконавчі органи, що сконцентрували в своїх руках усю владу, й дотепер спираються на адміністративно-бюрократичні методи управління.

Сучасна казахстанська еліта стає все більш однорідною в своєму національному складі, ніж попередня еліта. Цьому сприяє, з одного боку, зниження російського впливу в Казахстані, а з іншого — у зміцненні позицій етнократичної еліти велику роль відіграють кланово-трайбалістські засоби просування кадрів.

За багатьма характеристиками правляча еліта сучасного Казахстану є типовою посткомуністичною елітою нових незалежних держав. Зі здобуттям незалежності Казахстану в складі його правлячої еліти з'являються нові зағони, що є характерним для суверенної держави — дипломатична, військова тощо. Частково

вони поповнюються за рахунок казахів, що повернулися в Казахстан з центральних керівних органів СРСР. Проте ядро правлячої еліти після незалежності не змінилося.

Казахські дослідники вважають, що революційний період трансформації еліти в Казахстані завершився у 1992 р. В цей рік у республіці відбувалося формування структур влади, насамперед виконавчої та судової. На початку 1993 р. була утверджена Конституція Казахстану як суверенної держави, яка проголосила рівність трьох гілок влади.

Незважаючи на це, вся влада перебуває в руках виконавчої влади. Президентська вертикаль: президент — обласні акіми — міські та районні акіми має таку саму структуру та функції, що й колишня партійна структура.

Змінюючи один одного на вищих керівних посадах, кадри переміщуються не лише у вертикальному, але й горизонтальному напрямі: з виконавчої влади в законодавчу, в дипломатичну еліту, регіональну тощо. Причому на перше місце ставляться не професійні якості, а особлива відданість керівництву та політична доцільність поточного моменту. Насправді така ситуація не є чимось особливим. Протягом останніх років вітчизняної історії подібна практика стала нормою. Тим самим, у правлячій еліті спостерігається характерна для номенклатурної системи внутрішня ротація її членів.

Незважаючи на збереження в сучасному Казахстані номенклатурної системи формування правлячої еліти, можна тим не менш стверджувати, що вона не є тотожною системі партноменклатури радянського періоду. Спостерігається ієрархічна побудова сучасної казахської правлячої еліти, проте сама ієрархія не має чітких рис та структури радянської партноменклатури.

Попри величезні розміри території, наявну сегрегацію населення за етнічною та регіонально-родовою ознаками чинний президент та його регіональні ставленики зберігають за собою функції абсолютного політичного арбітра. Таким чином, вважає Р.Джангужин, баланс еліт у Казахстані поки що є досить стійким і Нурсултан Назарбаєв має часовий резерв для успішного вирішення міжелітних конфліктів, що періодично виникають.

Правлячий режим зумів сформувати політичний ландшафт таким чином, що в Казахстані немає реальної альтернативи чинному президенту, який би міг здобути суттєву підтримку населення цієї країни. У сьогоднішньому Казахстані немає сильної опозиції,

немає сильних опозиційних ЗМІ, здатних вплинути на масову свідомість.

Досліджуючи політичний клас, політичну еліту в країнах Центральної Азії, неможливо не зважати на особливості сприйняття в цьому регіоні верховної влади та її уособлення. Без усвідомлення особливостей менталітету важко зрозуміти принципи побудови всієї політичної системи в Центральній Азії. Так, Б.Майлибаєв вважає «... інститут казахстанського президента історичним спадкоємцем ханської влади, яка, в свою чергу, мала величезний демократичний потенціал»¹⁸. І далі: «Персоналізація президентської влади в Казахстані в політичному плані спирається на авторитет президента серед парламентської більшості, неформальним лідером якої він є. Йдеться не про підтримку, яка досягається фракціями внаслідок процедурного консенсусу, а про підтримку політичної волі глави держави»¹⁹.

Щодо ставлення до еліти, то Б.Майлибаєв бачить різницю між ханом та президентом у тому, що «хан являє собою результат елітного консенсусу, президент сам формує та регулює взаємодію еліт»²⁰. Такі характеристики можна вважати характерними для всього центральноазійського регіону.

Отже, стабільність у регіоні Центральної Азії може бути збережена завдяки виваженій політиці як лідерів країн, так і їхнього політичного класу. «...Етнічні й темпові ризики можуть бути мінімізовані тільки за жорсткого стилю правління. Цю думку підтверджує стабільна ситуація у Туркменістані, встановлена навіть за наявності високої конкуренції общин усередині країни»²¹. А перед політичними елітами Центральної Азії гостро стоїть проблема збереження рівноваги між різними угрупованнями: жузами, кланами, родами. Таким чином, протягом тривалого часу буде зберігатися взаємодія демократичних та авторитарних елементів та функціонування президентських режимів у цих державах.

Дослідження формування політичного класу загалом та еліти зокрема в країнах Центральної Азії заслуговує на широке дослідження і пильну увагу. В інтересах світового співтовариства в цілому та Європи зокрема впливати на розвиток подій у Центральній Азії таким чином, щоб сприяти розвитку там цінностей та норм поведінки європейських держав, починаючи від дотримання прав людини і закінчуючи заходами щодо нерозповсюдження зброї масового знищення. В руках лідерів центральноазійських

країн нині знаходяться не лише долі народів їхніх країн, адже збереження миру в цьому надзвичайно важливому регіоні врешті-решт є запорукою стабільності на світовій арені.

¹ Рудич Ф. Політичний клас України: виклики сучасності // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. — 2008. — С. 5.

² Цит. за: Доган М., Хигли Дж. Роль политического класса в смене режимов власти // Международная экономика и международные отношения, — 1998. — № 2. — С. 104. — № 3. — С. 104–112.

³ Кадыржанов Р.К. Консолидация посткоммунистической политической системы: вопросы теории и опыт Казахстана // Автореф. д.п. н. — Алматы, 2001. — С. 6.

⁴ Там само. — С. 28.

⁵ Там само. — С. 26.

⁶ Толмачев Г.И. Лидер. Документальная повесть о первом Президенте Республики Казахстан Н.А. Назарбаеве. — Алматы, 2000. — С. 114.

⁷ Фурман Д. О будущем «постсоветского пространства» // Свободная мысль. — 1996. — №6. — С. 43.

⁸ Звягельская И. Бунт или революция. Всегда есть обнищавшие маргиналы, которые готовы за деньги симулировать народные митинги // Независимая газета. — 2005. — № 100 (3496). — 23 мая. — С. 11.

⁹ Каримов И.А. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса. — Т.: Узбекистон, 1997. — С. 95.

¹⁰ Идиев Х.У. Трансформирующееся таджикское общество. — Душанбе: Ирфон, 2003. — С. 29.

¹¹ Мулладжанов П. Элиты у власти: таджикистанский опыт // НГ-Содружество. — М., 2000. — 25 октября. — С. 2.

¹² Кадыржанов Р.К. — Указ. соч. — С. 32.

¹³ Там само.

¹⁴ Нысанбаев А.Н. Казахстан: от выживания — к устойчивому развитию // Казахстан на пути к устойчивому развитию. — А., 1996. — С. 21.

¹⁵ Назарбаев Н.А. Национальная консолидация общества как условие прогресса Казахстана // Назарбаев Н. Пять лет независимости. — Алматы, 1996. — С. 197–198.

¹⁶ Нысанбаев А.Н. Об исторической практике защиты прав и свобод человека в Казахстане // Нысанбаев А.Н. Казахстан. Демократия. Духовное обновление. — А., 1999. — С. 386.

¹⁷ Кадыржанов Р.К. — 46 с. — С. 28.

¹⁸ Майлыбаев Б.А. Становление и эволюция института Президента Республики Казахстан: проблемы, тенденции, перспективы (опыт политико-правового исследования). — Алматы: Арыс, 2001. — С. 453.

¹⁹ Там само. — С. 445.

²⁰ Там само. — С. 452.

²¹ Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки. — К.: НІСД, 2008. — С. 91.